

OSMANLI DEVLETİ ÖNCESİ VEZİRLİK

Veli Vehbi BARDAKÇI
Tekirdağ Çerkezköy Müftüsü

Öz

Vezerlik, devlet teşkilâtında hükümdarlıktan sonra yer alan ikinci önemli icra makamıdır. Buna göre vezir hükümdarın bütün işlerini yüklenen, birçok yetkiyi elinde bulunduran kişidir. Hz. Peygamber (sas) devrinden itibaren Abbâsiler dönemine kadar istişare geleneği olmakla beraber, vezir unvanlı görevliler devlet teşkilâtında yer almamıştır. Emevîler döneminde halifenin sırdaşı olarak bu görevi kâtipler yerine getirmiştir. Abbâsiler, ilk devirlerinde Bizanslılardan ve Sâsânîlerden etkilenecek vezirlik makamını ihdas etmişlerdir. Vezerlik makamı, Hârûn Reşid'in Yahya bin Hâlid'i geniş yetkilerle vezir tayin etmesiyle en güçlü dönemine ulaşmıştır. Daha sonra Türk devlet teşkilâtında da görülen vezirlik kurumu, önceki dönemlerin etkisini taşır. Nitekim Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devlet teşkilatlarında Abbâsiler, Sâmânoğulları ve Gazneliler örnek alınarak vezirlik kurumu oluşturulmuştur. Devlet işleri vezirin başkanlık yaptığı Divan tarafından yürütülmüştür. Harizmşahlar ve İlhanlılar da Büyük Selçuklu Devleti'nin teşkilât yapısından örnek alarak hükümdarın mutlak vekili olan veziri geniş yetkilerle merkezi idarenin en üst noktasına yerleştirmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Vezir, kâtip, siyaset, devlet, divan.

Abstract

The Vizierate in The Pre-Ottoman Era

Vizierate is the second most important executive authority after the sultan in the state organization. The vizier has extensive authority to conduct all the affairs of the sultan. Although there was a consultation tradition from the period of Prophet Muhammad (pbuh) to period of Abbasids, the officers titled vizier were not included in the state organization. In the Umayyads period, the clerks served as confidants of the caliph. The Abbasids were influenced by the Byzantines and the Sassanids and established the office of vizierate during their early years. Vizierate has reached its most powerful period when Harun Rashid appointed Yahya bin Khalid as vizier with broad authority. The vizierate in the Turkish state organization is influenced by the previous periods. As a matter of fact, Abbasids, Samânoğulları and Gazneliler were taken as a model in the state organizations of Great Seljuk and Anatolian Seljuk Empires and an institution of vizierate was established. The State affairs were conducted by the council (Divan), which was chaired by the vizier. Harizmshahs and Ilkhanids also took the organizational structure of the Great Seljuk State as a model and the vizier was appointed as a head of the central government with broad authority as a deputy of the sultan.

Keywords: Vizier, clerk, politics, state, council.

Giriş

Devlet teşkilât yapısında vezirlik kurumu, hükümdardan sonra yer alan en önemli makamdır. İslâm öncesi dönemlerdeki güçlü devletlerde hükümdar, devletin asıl yöneticisi, vezir ise bilgeliği ve tecrübesiyle hükümdara yardımcı konumundadır. Hükümdarlar çeşitli kararları almadan önce vezirlere danışarak doğru bir sonuca ulaşmaya çalışmışlardır. Bazen bir sorunun çözümünde kendilerine tam yetki vermişler, bazen de yetkilerini sınırlandırmışlardır. İslâmiyet'in gelmesinden sonra oluşturulan devlet teşkilâtında da vezirlik kurumu yerini almıştır.

Kaynaklarda vezir kelimesinin kökeninin Farsça olduğu, daha sonra Arapça'ya geçtiği ya da bu kurumun Araplar tarafından da bilindiği şeklinde bilgiler bulunmaktadır. Arapça "V-Z-R" (وزر) kelimesi "ağır yük, yük yüklendi, yardım etti, sığınak, sığınılan dağ" anlamlarına gelmektedir. Buna göre vezir, hükümdarın bütün işlerini yüklenen ve yöneticilikle ilgili konularda görüş bildirerek kendisine yardımcı olan kişidir.¹ Hükümdardan sonra en üst makamda bir devlet görevlisi olarak vezir,² yönetim ve kanun yapma yetkilerini elinde bulunduran, aynı zamanda hükümdarın vekili sıfatıyla devletin yönetiminde söz sahibi olan kişidir.

Hz. Peygamber'in vefatından Abbâsîler devrine kadar olan süreçte sivil anlamda bir istişare geleneği olmakla birlikte sorumluluk sahibi vezir unvanlı görevliler devlet teşkilât yapısında bulunmamaktadır. Bir konuda karar almadan önce Hz. Peygamber'in Hz. Ebû Bekir'e, Ebû Bekir'in Ömer'e, Ömer'in ise Osman ve Ali'ye danışıp fikirlerine itibar ettikleri ve kendilerine onları vezir edindikleri kabul edilmektedir.³

Emevîler devrinde görülmeyen vezirlik müessesesi Farısların devlet yönetiminde uygulamakta olduğu ve Abbâsîlerin İıran devlet geleneğinden aldıkları bir kurumdur.⁴ Emevîlerin devlet işlerinde kullandıkları, devletin ve halifenin sırdaşı olan kâtipler, bir nevi vezir görevi yapmış olsalar da vezirlik, husûsen Abbâsîler döneminde ihdas edilmiştir. Vezirlik zamanla devlet yönetiminde etkin bir güce kavuşmuş ve sahip olduğu yetkilerle büyük gelişme göstermiştir. Devlet kurumlarının kendisine ait çeşitli nişanları vardır. Bu bağlamda siyasî, iktisadî, idarî, hukukî ve askerî farklı alanlarda görev yapan vezirlerin nişanı ise, kendine mahsus cübbe, sarık, kılıç ve divittir. İlk tesis edildiği sıralarda halifenin sarayında bir makamı olan vezirlere daha sonra müstakil saray ve benzeri yeni mekânlar tahsis edilmiştir.⁵

¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Maârif, Kahire ty. VI, 4823-4824; İbn Haldun, *Mukaddime*, thk. Halil Şehâde-Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fıkr, Beyrut, 2001, I, 294.

² Ayaz, Fatih Yahya, "Vezir", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2013, XXXIII, 79.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, tah. Halil Şehâde-Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fıkr, Beyrut, 2001. I, 295; Zeydan, Corci, *Târîhu't-Temeddüni'l-İslâm*, Dâru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, ty. I, 151; Turan, Refik, "Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilat", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara, 2002, VII, 151-168; Ayaz, "Vezir", *DİA*, XXXIII, 79-80.

⁴ Hançabay, Halil İbrahim, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik*, Klasik Yay. 1. bs. İstanbul, 2017, s. 38.

⁵ Zeydan, *Târîhu't-Temeddüni'l-İslâm*, I, 156.

1. Abbâsîler ve Vezirlik

İslâm devletleri içinde ilk defa Abbâsîlerin Sâsânî etkisiyle teşkil ettikleri vezirlik müessesesi, devlet sisteminde önemli bir görevdir.⁶ Emevîlerle birlikte İslam devletinin idare sistemi saltanata dönüştürülüp fetihlerle geniş coğrafyalara hâkim olununca, halifelerin sorumlulukları artmış, görevleri daha da zorlaşmıştır. Bu durum yeni bir devlet müessesesinin teşkilini zorunlu hale getirmiştir. Emevîler döneminde devlet idaresi için bir merkez ve ilave bazı yeni kurumlar ihdas edilerek devlet faaliyetinin sağlıklı yürütülmesi hedeflenmiştir. Abbâsîlerin iktidarı ele geçirmelerinden sonra Bizanslılar ve Sâsânîlerden ilham alınarak bir kısım yeni kurumlar oluşturulmaya başlanmıştır. Devlet mekanizmasının işleyişini kolaylaştıran bu kurumlardan biri de vezirliktir. Büyük İslâm filozofu Fârâbî'nin (ö.339/950) de belirttiği gibi, bedeninin nasıl ki bir yönetici ve yardımcısı varsa ülkelerin ve şehirlerin de yöneticileri ve yardımcısı vardır. Yardımcıların en yakını, yöneticinin işlerini kolaylaştırandır.⁷ Dolayısıyla vezir, hükümdarın işlerini kolaylaştıran en yakın kişidir. İslâm tarihinde Abbâsî Devleti'nin kuruluş döneminde resmen faaliyet gösteren vezirlik müessesesi, başlangıçta fazla etkili olmayan bir kurum olarak varlığını devam ettirmiş, ancak zamanla sistemli, kuralları belirlenmiş ve güçlü nüfuzu olan bir devlet kurumu haline gelmiştir.

İran menşeli olan vezirlik müessesesi gerçek anlamda bir müessese olarak Abbâsîler devrinde ortaya çıkmıştır.⁸ 132/750 yılı Rebî'ü'l-Evvel ayının 13. günü olan Cuma gecesinde kendisine bey'at edilerek halife olan Ebu'l-Abbâs es-Seffâh,⁹ ilk defa Ebû Seleme el-Hallâl'a (Hafs b. Süleyman) vezirlik unvanı vermiştir. Ancak bu unvanı alan Ebû Seleme'nin konumu daha önceki dönemlerdeki gibi danışmanlıktan öte gitmemiştir. Zira uzun süre halifelerin gücü paylaşmaya yanaşmamaları sebebiyle vezirler etkin görev yapamamıştır.¹⁰ Bermekî sülalesi vezirliğe gelinceye kadar bu süreç devam etmiştir.

Ebu'l-Abbâs es-Seffâh, Ebû Seleme'den sonra Divânü'l-Harâc'ın başına Bermekî ailesinden Hâlid bin Bermekî'yi getirince Bermekîler Abbâsî devlet yönetiminde yer almaya başlamıştır.¹¹ Bermekîlerin atası Bermek,¹² Müslüman ol-

⁶ Köprülü, M. Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ötüken Yay. İstanbul, 1981, s. 46; Alican, Mustafa, *Selçukluların Erken Döneminde Vezirlik Kurumu*, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 16, Nisan, 2004, s. 2-3; Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları Yay. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983, III, 590-594.

⁷ Fârâbî, *İdeal Devlet*, çeviren: Ahmet Arslan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2017, s. 102.

⁸ T.H., "Vezir", *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul, 1986, s. 310.

⁹ Halife bin Hayyât, *Tarih-ü Halife ibn Hayyât*, Dâru'l-Hikmeti'l-İlmiyye, 1. baskı, Beyrut, 1995, s. 267, 268.

¹⁰ İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâ'iz-Zaman*, thk. İhsan Abbâs, Beyrut, 1968, II, 195-197; Zeydan, *Târihu't-Temeddüni'l-İslâm*, I, 151-152.

¹¹ Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed İbn Cerir, *Tarihü'r-Rusûl ve'l- Mülûk*, Tahkik: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Dâru'l-Maarif, 2. bs. Kahire, 1119, VII, 458.

¹² Bermek kelimesi bir isim olmayıp Belh yakınlarındaki Budistlere ait Nevbahar mabedinin veraset ile intikal eden büyük rahiplik rütbesidir. Barthold, W. "Bermekîler" *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul, 1979, II, 560.

madan önce Belh'te bulunan Budist tapınağının rahiplerindendi. Hz. Osman zamanında Bermek'in Müslüman olduğu şeklinde rivayet olsa da Bermekilerin ne zaman Müslüman oldukları tam belli değildir. Bir şifacı olan Bermek, Emevîler devrinde Horasan'ın Müslümanlar tarafından fethinden sonra Dimaşk (Şam)'a gelerek Emevî hanedanı ile iyi ilişkiler kurmuştur. Emevî sarayında bazı hanedan üyelerini tedavi eden Bermek, Hişam b. Abdülmelik zamanında kalabalık bir grupta saraya gelmiş, halife de kendisine iltifat ederek hediyeler vermiştir. Müslüman olmasında etkili olan bu olaydan sonra karşılaştığı Ehl-i Bey'ten biri ile sohbetinin ardından oğlu Hâlid'e Ehl-i Bey'i sevmesini ve şayet iktidara gelirlerse onlara yardımcı olmasını tavsiye etmiştir.¹³ Babası Bermek ile birlikte sarayda kalırken Emevî şehzadeleriyle birlikte yetişerek küçük yaşta İslâm kültür ve ahlâkını edinen Hâlid,¹⁴ babasının öğütlerine büyük değer vermiştir. Bu minvalde Abbâsîlerin ihtilâli esnasında Ebû Müslim Horasânî'nin Emevîlere karşı başlattığı isyan hareketine katılıp Ebû Müslim'in emrinde çok etkili rol oynamıştır.¹⁵

Hâlid b. Bermek'in bu çalışmalarını değerlendiren Halife Ebu'l-Abbâs, Ebû Seleme el-Hallâl'in ölümünden sonra Hâlid b. Bermek'i 132/750 senesinde Divânü'l-Harâc'ın başına getirmiştir. Halife'nin husûsî kâtipliğini de yapan Hâlid'in Halife'nin güvenini kazandığı için 134/752, 135/753 ve 137/755 senelerinde de aynı görevde olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶ Ancak bu dönemde vezirlik makamı tam anlamıyla işlev görmediğinden vezir ve vezirlere bağlı divanların işlerini kâtipler yapıyordu. Hâlid de kâtiplerin başı olarak vezirin yaptığı işleri yapmaktaydı.¹⁷

Ebu'l-Abbâs es-Seffâh'ın 136/754 yılında Enbâr'da vefatının ardından Ebû Ca'fer halife oldu. Ebû Ca'fer, Hac yapmak üzere gittiği Mekke'de iken kardeşi Ebu'l-Abbâs vefat edince Irak'ta (Enbar'da) Îsâ b. Mûsâ tarafından Ebu Ca'fer el-Mansûr'un halifeliği için bey'at alındı, Mekke'de bulunan Mansûr'a, Ebu'l-Abbâs'ın öldüğü, kendisinin hilafete getirildiği ve bey'at alındığı haberi ulaştırıldı. Ebu'l-Abbâs'ın vefatı ve Ebû Ca'fer'in hilafete getirildiğini öğrenen Ebû Müslim ve yanındakiler Ebû Cafer'e bey'at etmişler ve ardından Kûfe'ye gitmişlerdir.¹⁸

Hâlid b. Bermek, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un hilafete geçmesiyle Divânü'l-Harâc görevine bir müddet daha devam etmiştir. Daha sonra sık sık merkezden uzaklaştırılıp Fars vilayetlerine vali olarak gönderilen Hâlid, fırsatını bulduğunda merkeze gelerek fikirleriyle yönetime yardımcı olmaya çalışmıştır. Abbâsî Devleti'nin değişik kademelerinde hizmet eden Hâlid bin Bermek, 165/781-782 yı-

¹³ Aykon, *Necati, Bermekiler ve Abbâsî Tarihindeki Yeri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 1999, ss. 6-9.

¹⁴ Aykon, *Bermekiler ve Abbâsî Tarihindeki Yeri*, s. 75.

¹⁵ İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-A'yân*, VI, 220; Yıldız, "Bermekiler" *DİA*, V, 518; Ayaz, "Vezir" *DİA*, XXXIII, 80-81.

¹⁶ Taberî, *Tarihü'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, VII, 458, 460, 465, 467.

¹⁷ Yıldız, "Bermekiler" *DİA*, V, 519; Ayaz, "Vezir" *DİA*, XXXIII, 80-81.

¹⁸ Taberî, *Tarihü'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, VII, 470-472; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1.baskı, Beyrut, 1407/1987, V, 100.

İnada vefat etmiştir. Kendisi sarayda halife çocuklarıyla birlikte yetişmiş olan Halid'in çocukları da, babaları devlet yönetiminde bulunduğu için halife çocuklarıyla birlikte olayların içinde hem teorik bilgiler edinirken hem de fiilî olarak devlet yönetimi hakkında tecrübe kazanmışlardır. Hâlid, bilhassa oğlu Yahyâ'nın eğitimi ile yakından ilgilenerek çok iyi yetiştirmiştir.¹⁹

Devlet teşkilatının bir unsuru olarak vezirlik asıl olarak Halife Mehdî-Billâh döneminde işlerlik kazanmıştır.²⁰ Özellikle Harun Reşîd'in veziri olan Yahyâ Bermekî'nin Abbâsî devletindeki gücü ve geniş yetkileri bu bağlamda dönüm noktası kabul edilebilir.²¹ Yahyâ, Halife Mehdî tarafından oğlu Harun'un eğitim ve terbiyesi ile ilgilenmek üzere görevlendirilmiştir. Harun'un çocukken Yahyâ'nın eşini emmiş olması sebebiyle Harun'un sütbabası olan Yahyâ'ya "baba" veya "babacığım" diye hitap etmesi,²² aradaki ilişkilerin samimiyet boyutunu göstermesi açısından önemlidir. Bu ilişki, ileride Harun Reşîd'i halifelik makamına yükseltecektir.

Halife Hâdî, kardeşi Harun'u veliahtlikten azlederek kendi oğlu Ca'fer'i veliaht yapmak isteyince Yahyâ b. Hâlid, Ca'fer'in yaşının küçük olması sebebiyle bu fikre karşı çıktığından dolayı Hâdî, önce Harun'u azlden vazgeçmiş, fakat sonradan tekrar konuyu gündeme getirdiğinde yine Yahyâ b. Bermek karşı çıktığı için onu hapsedip öldürmek istemiştir. Hâdî'nin Rebû'l-Evvel 170/Ağustos 786 yılında ölmesinin ardından Harun'un annesi tarafından hapisten çıkarılan Yahyâ, Harun'a giderek onun halifeliğini müjdelemiş ve ardından Harun halife olmuştur. Harun halife olunca hemen çok samimi dostu olan Yahyâ'yı çağırıp *"Babacığım, ileri görüşlülüğün bereketi ve güzel tedbirlerinle benim halifelik makamına gelmemi sağladın. Bundan sonra halkın işlerini boynumdan çıkardım ve sana yüklüyorum. Dilediğine iş ver, dilediğini azlet, dilediğine emret ve dilediğin gibi hükmet. Ben hiçbir konuda sana karışmayacağım"* diyerek Yahyâ'yı tam yetkili vezir yaparak mührü teslim etmiştir. Başlangıçta Divân-ı Hâtem hariç divânların hepsini Yahyâ'ya veren Hârûn, daha sonra Divân-ı Hâtem'i de kendisine vermiştir. Ancak Yahyâ, Hârûn'un annesi Hayzuran'ın 173/790 yılında vefatına kadar onun görüşleri doğrultusunda hareket etmiştir. Hayzuran'ın vefatından sonra ise daha rahat hareket etmiş ve Halife'den bağımsız bir şekilde işleri yürütmüştür.²³ Bermekî ailesinin vezirlik makamına getirilmesiyle devlet yönetiminde Halife'nin sorumlulukları azalmıştır. Bermekîlerin vezirlik yaptığı bu dönemde çok sayıda su kanalları, cami, hamam gibi her-kese açık yapılar inşa edilerek medeniyet unsurları geliştirilmiştir.²⁴

Hâlid Bermekî ile başlayan ve 170-187/786-802 yılları arasında on yedi yıl Abbâsî Devleti'ni yöneten Bermekî ailesinin nüfuzu ve halk arasında devletin gerçek sahibinin ve idarecilerinin Bermekîler olduğu söylentileri bir süre sonra

¹⁹ Aykon, *Bermekîler ve Abbâsîler Tarihindeki Yeri*, ss. 45-47.

²⁰ Taberî, *Tarihü'l-Rusûl ve'l-Mülûk*, VIII,136, 156.

²¹ Yıldız, "Bermekîler" *DİA*, V, 517-520; Ayaz, "Vezir" *DİA*, XXXIII, 80-81.

²² Aykon, *Bermekîler ve Abbâsî Tarihindeki Yeri*, s.47.

²³ Aykon, *Bermekîler ve Abbâsî Tarihindeki Yeri*, ss. 48-50.

²⁴ Hitti, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yay. İstanbul, 1980, II, 454.

Halife Hârûn Reşîd'i tedirgin etmeye başlamıştır. Diğer taraftan Ca'fer Bermekî ile kız kardeşi Abbâse arasındaki aşk dedikoduları ile Bermekîler hakkındaki olumsuz söylentiler bardağı taşıran son damla olmuş görünmektedir.²⁵ Halife olduğu sırada geniş yetkiler verdiği Bermekî ailesinden kurtulma çareleri arayan Hârûn Reşîd, Arap toplumsal baskısının da etkisiyle bu olayları bahane ederek onları tasfiye etmeye karar vermiştir. Neticede "gökyüzünde iki güneş" istemeyen Hârûn Reşîd, Bermekî vezir ailesini yönetimden uzaklaştırmak üzere Safer 187/Ocak 803 tarihinde en yakın dostu ve kardeşi olarak gördüğü Ca'fer'i idam ettirmiştir. Ardından Ca'fer'in babası ve baş vezir olan Yahyâ ile kardeşi Fazl'ı tutuklattıktan sonra ailenin sahip olduğu bütün malları müsadere etmiştir. Hârûn Reşîd, Yahyâ'dan boşalan vezirlik makamına Arap asıllı Fazl b. Rebî'yi tayin ederek devlet yönetiminde bir anlamda İran etkisini yok edip tüm yetkileri Arap asıllı idarecilere vermiştir.²⁶

Bermekîlerin yönetimden uzaklaştırılmaları salt öfkeyle verilmiş bir kararın neticesi değildir. Devleti ve halifeyi rahatsız edecek kadar nüfuzları artan ve zenginlikleri herkesi kıskandıracak seviyeye gelen Bermekîlerin yönetimden uzaklaştırılmalarında Arap milliyetçilerinin halife üzerindeki tesiri de dikkate alınmalıdır.²⁷

Dindar ve dindar olmayan şekilde farklı özelliklere sahip olan vezirlerin ortak noktalarından biri, devlet hazinesi üzerinde geniş tasarruf hakkı kullanmaktır. Vezirlerin mütedeyyin olup olmaması onların yolsuzluk yapmalarını etkilememiştir. Tarihi gelenek Bermekîleri dindar Müslümanlar olarak gösterme eğilimindedir. Bu bağlamda onların hacca gidişleri ve hayır müesseseleri kurmaları örnek gösterilmektedir. Ancak onlara muhalif olanlar tarafından din ve dinî unsurlara ilgi duymadıkları, kendi zevkleri için cami inşa ettirdikleri ifade edilmektedir.²⁸ Bu bağlamda onların yanında dine aykırı bir şeyden söz edilince Bermekîlerin yüzlerinin parladığı, Kur'an'dan bir âyet okunduğunda onların eski İran kitaplarından hikâye anlatmaya başladıkları belirtilerek²⁹ dindarlıklarının göstermelik olduğu vurgulanır.

Aynı şekilde daha sonraları vezâret makamına geçen vezirler hakkında da benzer kanaatler vardır. Nitekim dinî konuları hafife alan vezir Ali b. Furat³⁰ ile önce arkadaş sonra siyasî rakip olan, mütedeyyin bir vezir olarak bilinen Ali b. Îsâ'nın ortak noktası devletten vergi kaçırmaktır. Bu yüzden vezirler, kendilerine tanınan imkânlarla çok zengin olmuşlar, hatta mal varlığı ve oturdukları sa-

²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, V, 327-329.

²⁶ Taberî, *Tarih*, VIII, 287-300; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, V, 327-328.

²⁷ Yılmaz, Hakkı Dursun, "Bermekîler" *DA*, V, 519-520; Barthold, "Bermekîler, *IA*, II, 562; Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslam Tarihi*, Ensar Neşriyat Yay. İstanbul, 2011, IV, 147-153.

²⁸ Barthold, "Bermekîler, *IA*, II, 563.

²⁹ Câhiz, Ebu Osman Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, thk. Abdüsselam Muhammed Hârûn, Mektebetü'l-Hancı, 7. bs. Kahire, 1998, III, 350-352.

³⁰ Mesûdî, *Mürücu'z-Zeheb*, tahkik: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Dâru'r-Recâ, Mısır, ty. III, 257, 284-300; 299/912 yılı Zilhicce ayında Halife Muktedir, vezir Ali b. Furat'ı (üç dönem vezirlik yapmıştır) görevden aldığında yedi milyon dinar (seb'ate âlâf elf dînar), ya da on milyon dinar (aşarate âlâf elf dinar) malına el konmuştur. Kurtubî, Arîb b. Sa'd, *Sılatü Tarihi't-Taberî*, (Taberî Tarihinin VIII. cildinin sonunda verilmiştir.) Beyrut 1989, s. 26.

raylarla adeta halifelerle yarışmışlardır. Toplum üzerinde olumlu bir algı oluşturabilmek düşüncesiyle teşrifata fazla değer veren vezirler, şairlerin ve dalkavukların desteklerini kazanmak için onlara devlet hazinesinden bol miktarda paralar dağıtmışlardır.³¹

Bermekîler döneminde doruk noktasına ulaşan vezirlerin devlet idaresindeki gücü sonraki dönemlerde de belli düzeyde devam etmiştir. Ancak vezirlerin çeşitli dönemlerde güç kazanmaları ile halifelerin idareciliklerinin zayıflığı arasında doğrudan bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Benî Cerrâh ve Benî Furat ailelerine mensup vezirler arasındaki mücadele zikredilebilir. Vezirlerin gelirleri dönem dönem değişiklik gösterse de oldukça yüksektir. Vezirlerle ve aile fertlerine aylık belirli bir maaşın yanı sıra, ikta, hediye, bayramlarda elbise (hil'at) verilmiştir. Vezirlerin toplam yıllık gelirlerinin zaman zaman yüz bin dinarı aşan miktara ulaştığı kaydedilmektedir.³² Hazinesi bazen hükümdarın hazinesine yaklaşan vezirlerin tasallutundan kurtulmak düşüncesiyle 324/936 yılında tesis edilen emîru'l-ümerâ makamı ile vezirlerin ihtişamlı saltanatı sona ermiş, bu defa güç ve yetki emîru'l-ümerâya intikal etmiştir.³³

Mâverdî'nin ifadesine göre³⁴ Abbâsîlerde vezirlik tefvîz ve tenfîz şeklinde iki kısma ayrılır. Tefvîz veziri halifenin vekili olarak onun adına işleri görmüş ve geniş yetkilerle donatılmıştır. Sultanla halk arasındaki ilişkilerin koordinesini gerçekleştiren tenfîz vezirlerinin yetkileri daha sınırlı olup halife tarafından verilen görevleri yerine getirmek şeklinde düzenlenmiştir. Tefvîz veziri bir adet olurken, tenfîz veziri ise ihtiyaca göre daha çok sayıda olabilmektedir.

Abbâsî halifeliğine bağlı özerk bir yönetim sergileyen Sâmanoğulları da vezirlik teşkilâtını Abbâsîlere benzer şekilde kurmuştur. Burada vezirlerin fıkıh ve tarih konularında kitap sahibi olmaları önemli bir ayrıntı olarak yer almaktadır. Endülüs Emevîleri ise başlangıçta Abbâsîler gibi vezirlere ikinci adamlık görevi vermekle birlikte II. Abdurrahman'la birlikte hâcib bu görevi üstlenmiş, bunun neticesi olarak vezirler statü kaybı yaşamıştır. Mısır'da hükümler olan Tolunoğulları ve Fâtımîler de vezirliği devlet teşkilâtına almışlardır.³⁵

2. Türklerde Vezirlik

Türklerin İslâmiyet'ten önceki devlet telakkisinde hükümdarlık Tanrı tarafından başlanılan bir yetkidir ve dolayısıyla kutsaldır. Türk hükümdarlarına verilen Tanrı kutu ve Tanrı'nın kılıcı şeklindeki ifadelerden anlaşıldığına göre Türk devletlerinde siyasî iktidar Kut terimi ile karşılanmaktadır. Türk devlet teşkilâtında siyasî, ekonomik ve kültürel konular hanedan mensupları dışından seçilen ve halk tarafından sevilip sayılan kimselerden oluşan ve kendilerine "Buyruk" denilen vezir statüsündeki kişilerle yapılan toyda karara bağlanmıştır. Dolayısıyla Türk Bozkır devlet geleneğinde siyaset ve idarede hakîm anlamına ge-

³¹ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, s. 119-122.

³² Zeydan, *Târihu't-Temeddüni'l-İslâm*, I, 156.

³³ Ayaz, "Vezir", *DİA*, XXXIII, 80-81.

³⁴ Mâverdî, *Ahkâmu's-Sultâniyye*, thk. Ahmed Mübârek el Bağdâvî, Dâru İbn Kuteybe, Küveyt, 1989, ss. 30-39; Zeydan, *Târihu't-Temeddüni'l-İslâm*, I, 154-155.

³⁵ Ayaz, "Vezir", *DİA*, XXXIII, 81.

len bilgeliğe büyük değer verilmiştir.³⁶ Bu bağlamda Göktürk hakanlarından Bilge Kağan ismi önemli bir örnektir. Türk devlet geleneğinde hakanlar kendilerine danışmanlık yapan bilge kişilere değer vermişlerdir. Nitekim Mete Han'ın kurultaylarda son sözü söylemeden önce vezirlerine danıştığı, sonra da kararını açıkladığı belirtilmiştir.³⁷

Göktürklerde Bilge Kağan ve Kültigin'e vezirlik yapan Bilge Tonyukuk (ö.720?), Çin'de doğup büyümüş ve devlet terbiyesi almıştır. Bununla birlikte o her ne kadar Çin sarayında yetişse de Türk kültür ve geleneğini hiçbir zaman unutmamıştır. 659 yılında Türk coğrafyasının Çin hâkimiyetine girmesinden sonra bazı başarısız isyan hareketleri yapılmıştır. Bu diriliş faaliyetlerinde en güçlü kişilerden biri Bilge Tonyukuk'tur. Kutluğ İleriş Kağan'ın 681-682 yıllarında başlattığı ve başarıya ulaştığı kurtuluş savaşı ile İkinci Göktürk Kağanlığı devri başlamıştır. İleriş Kağan'ın dağınık vaziyetteki Türk boylarını itaat altına alma çabalarında en yakın destekçisi bilge vezir Tonyukuk olmuştur. Oğuzlar'ın Kutluğ Kağan'a boyun eğmemek ve onu ortadan kaldırmak için bir taraftan Çinliler, diğer taraftan Moğol menşeli Kitaylarla anlaşmalarını haber alan Tonyukuk, Kutluğ Kağan'la istişare ederek aldığı tedbirler sayesinde bu çabayı boşa çıkarmıştır. Daha sonra Kapağan Kağan'a ve Bilge Kağan'a hizmet eden Tonyukuk, kendi diktirdiği 'bengü taş'taki yazıtlardan da anlaşıldığı gibi Türk zekâsının ve bilgeliğinin bir timsalidir.³⁸

Türkler Müslüman olduktan sonra bir taraftan örf ve adetlerinden, diğer taraftan İslâmiyet bünyesinde oluşan farklı devlet teşkilâtlarından faydalanarak yeni bir yönetim şekli oluşturmuşlardır. Türklerin devlet geleneğinde bilgilerle, beylerle ve hatunlarla istişare etmek önemli sayılmıştır. Bununla birlikte vezir, ilk Müslüman Türk devletlerinde hükümdarın vekili olarak kabul edilmiştir. Abbâsîlerde olduğu gibi Türk hükümet teşkilatında da İran geleneğinin etkisi belirgindir. Karahanlılar'da geniş yetkilerle donatılan ve yürütmenin başı olan vezir, ülkenin dirlik ve düzenini korumak, halkın huzurunu sağlamak, aynı zamanda devletin sınırlarını genişletmek, hazineyi zenginleştirmek ve devlet görevlilerine iyi davranarak onlardan üstün verim almakla görevlidir. Yusuf Has Hâcib ünlü eseri *Kutadgu Bilig*'de³⁹ hükümdarın eli olarak tanımladığı vezirin akıllı, zekî, dürüst, gözü tok, dindar, alçakgönüllü, vefalı, edepli, güvenilir, becerikli, bilgili, hesap bilir, adaletli, asaletli ve heybetli olması gerektiğini belirtmiştir. Bu göreve tayin edilen kişiye unvan, mühür, tuğ, davul, zırh, hil'at, eyer takımı, at ve dirlik verildiğini ifade etmiştir. İşin ehline verilmesini bir düstur haline getiren Gazneliler'de bizzat hükümdar tarafından tayin edilen vezir, çeşitli divanlardan oluşan devlet teşkilâtının başında yer almaktadır. Bu bakımdan di-

³⁶ Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1997, s. 248-249, 264-265, 296; Koca, Salim, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilâtı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara 2002, II, 827-830.

³⁷ Ögel, Bahaeddin, "Devlet Meclisi ve Kurultay", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara 2002, II, 879.

³⁸ Kurat, Akdes Nimet, "Göktürk Kağanlığı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara 2002, II, 64-65, 70-71.

³⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, çeviren: Ayşegül Çakan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. 3. baskı, İstanbul 2017, s. 96-97, 147, 176-182 (Beyit No: 1036-1043, 1764-1766, 2181-2264).

van başkanları, hâcibler ve komutanlar vezirin emrindedir. Vezirde aranan özel-likler⁴⁰ *Kutadgu Bilig*'de sıralanan vasıflarla örtüşmektedir.

3. Büyük Selçuklu Devletinde Vezirlik

Büyük Selçuklu Devleti'nin genelde Abbâsîler, Sâmânîoğulları ve Gazneliler'den miras aldıkları teşkilat yapısında vezirlik makamı önemli bir yer tutar. Ülkenin bütün işleri hükümdarın vekili sıfatıyla vezirin başkanlık yaptığı Büyük Divan tarafından yürütülmüştür. Selçuklularda sultanın fermanı ile göreve başlayan vezir icrâî, teşrîî ve kazâî (yasama, yürütme ve yargı) yetkileri elinde bulunduran hükümdarın vekili sıfatıyla devletin bütün işlerini idare eden en yüksek rütbeli memurdur. Sınırlı olmak şartıyla ferman çıkarma yetkisi de bulunan vezir, yaptıklarından sadece hükümdara karşı sorumludur. Ancak onlar zaman zaman icraatları sebebiyle bizzat hükümdarın isteğiyle sorguya çekilebilmektedirler. Nitekim çeşitli dönemlerde vezirlerin mahkemede hesap verdikleri ile ilgili rivayetler mevcuttur. Ülkenin huzur ve güvenliğinden, halkın refahından sorumlu olan vezir, devletin mâlî ve idârî işlerini emrindeki bürokratlar vasıtasıyla yürütür. Mâlî konularda geniş yetkilere sahip olan vezir devletin gelirlerini artırmak için tedbirler alır fakat bu görevini ifa sırasında halkın huzurunu da kaçırmaz. Ülkenin gelişmesi için îmar ve iskân faaliyetlerinde bulunur. Hükümdarın vekili olarak divana başkanlık eden vezir, seyahatlerde ve savaşlarda genellikle hükümdarın yanında bulunur, hükümdar adına orduyu sevk ve idare eder, memurları tayin ve azleder. Devletin gelirlerini artırmak için vergiler alıp para cezaları veren vezirler, ilmin gelişmesi için medreseler kurup âlimlere ve öğrencilere tahsisat ayırabilirler, gerektiğinde kesebilirler.⁴¹ Devlet teşkilâtında bu kadar güçlü bir konumu bulunan vezirlerin gelir kaynakları, maaşlarının yanı sıra, ikta'lardan elde edilen gelir, ganimetlerden alınan pay, hediyeler, gayrimişru gelirler, rüşvet ve müsaderelerdir.⁴²

Abbâsîler devrinde Kadı Ebû Yûsuf tarafından başlatılan kadılara ve ulemâya maaş verme geleneği,⁴³ Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk tarafından da devam ettirilmiştir. *Siyâsetnâme*'de belirtildiğine göre halkın işlerini gören kadılara ve âlimlere liyakatleri ölçüsünde devlet hazinesinden belirli miktarlarda ücret ödenmesi gerekmektedir. Zira aldıkları bu ücret onların hâinlik yapmalarının önüne geçecektir.⁴⁴ Nizâmülmülk bu bağlamda olmak üzere her yıl kadılara fakihlere, sûfilere ve kârîlere 300.000 dinar dağıtarak bu düşüncesini gerçekleştirmiştir. Kendisini kıskanan halefi Tâcülmülk tarafından bu paraların iş-

⁴⁰ Özyayın, Abdülkerim, "Vezir", *DİA*, XXXIII, 82-83; Nuhoğlu, Güller, "Gaznelilerde Devlet Teşkilatı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara 2002, V, 286-308.

⁴¹ Tanageri, Aydın, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt: V, sayı: 8, Ankara, 1967, s. 80-81, 97-110; Atçeken, Zeki-Bedirhan, Yaşar, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*, 2. bs. Eğitim Yay. Konya, 2012, s. 50 vd.

⁴² Özyayın, "Vezir", *DİA*, XXXIII, 83-84; Köymen, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yay. İstanbul, 1976, ss. 95-97.

⁴³ Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban, İnsan Yay. İstanbul, 2000, ss. 261-265.

⁴⁴ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, haz. Mehmet Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu Yay. 3. bs. Ankara, 2016, s. 35.

tanbul'un fethi için yapılacak harcamalara yeteceği ileri sürülerek şikâyet konusu yapılıncaya Nizâmülmülk genç hükümdar Alpaslan'a karşı şöyle bir savunma yapmıştır: *"Ey dünyanın Sultanı! Ben ihtiyar bir adamım. Beni mezada versen kimse on dinardan fazla ödemez. Sen gençsin. Seni de mezada verseler sen de yüz dinardan fazla etmezsin. Tanrı sana ve bana kullarından hiç kimseye nasip olmayan ihsanda bulunmuştur. Buna mukabil ben, o Tanrı'nın dinini ihyaya çalışan, onun aziz kitabını hâmil olanlara yılda 300.000 dinar sarf etsem çok mudur? Sen her yıl askerlere bunun iki mislini sarf ediyorsun. Hâlbuki bunların en kuvvetlisi ve en nişancısının attığı ok bir milden ileri gitmez. Onlar ellerindeki kılıçlarla yalnız yakınlarındaki kişileri dize getirebilirler. Ben ise sarf ettiğim bu para ile öyle bir ordu teçhiz ediyorum ki, onların duaları ok gibi arşa kadar gider ve Tanrı'ya vasil olmasına hiçbir şey mani olamaz."* Bunun üzerine Sultan kendisine hak vermiş ve bunların sayısını artırmasını ve bu hususta istediği gibi tasarrufta bulunabileceğini söylemiştir.⁴⁵

Selçuklular, bir taraftan hanedan üyeleri arasındaki kavgaların, diğer taraftan göçebelerin devlet yönetimindeki acemiliğinin de tesiriyle olsa gerek, vezir olarak genellikle İranlıları tercih etmişlerdir. Bu sebeple Selçuklu idaresinde Togan Bey dışında Türk vezir bulunmamaktadır. Özellikle Tuğrul Bey'in başlattığı İran asıllı vezir tayinleri bunun en çarpıcı örneğidir. Devletin askerî teşkilat kadrolarında gulâm sistemine göre yetişmiş Türkler yer almış, mülkî teşkilât yapılanmasında asaletin değil liyâkatin esas alınması sebebiyle daha ziyade İranlı unsurlar görev yapmıştır. Dolayısıyla vezirlik makamı tabii olarak dihkân olan İranlıların tekeline geçmiştir.⁴⁶ Vezirler genellikle Farsça'nın yanı sıra Türkçe, Arapça ve Hintçe bilen kalem ehlinden seçilmiştir.⁴⁷ Selçuklu vezirlerinden Kündürî ve Nizâmülmülk'ün hayatları devlet teşkilâtında en üst kadrolara yükselmede liyâkat ve hizmetin esas alındığına iyi iki örnek teşkil etmektedir. Tuğrul Bey kâtiplikten vezirliğe yükselttiği Kündürî'ye halka zulüm yapmamak ve başkalarının mülkünü gasp etmemek şartıyla idarî, malî, siyasî, askerî konularda geniş yetkilerle donatmış, bu şartları taşımadığı zaman azledeceğini kullu-
tayda ilan etmiştir.⁴⁸

Büyük Selçuklu vezirleri; vali, reis, âmil, reisü'r-rüesâ, kâtip, hâcib ve sâlâr gibi görevliler arasından seçilmiştir. Nitekim Tuğrul Bey'in veziri Kündürî ile Alpaslan'ın veziri Nizâmülmülk kâtiplikten vezirliğe yükselmişlerdir. Togan Bey ise tüccardır. Kendisi ticaretten kazandıklarından bir milyon dinarı Sultan Sancar'ın mutemed emirlerinden Kamac vasıtasıyla Sultana ulaştırınca vezirliğe yükseltilmiştir.⁴⁹ Vezirlikte temel şart liyâkat ve sadâkattir. Anlaşıldığı kadarıyla Togan Bey'in yaptığı davranış ticaretteki liyâkati olarak görülmüştür. Selçuklu sultan-

⁴⁵ Taneri, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik*, s. 108-109.

⁴⁶ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 93; Taneri, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik*, s. 83 vd.

⁴⁷ Koca, Salim, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara 2002, V, 147-162.

⁴⁸ Taneri, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik*, ss. 82-95; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 94-95.

⁴⁹ Taneri, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik*, ss. 86-96.

ları, vezirlerin kendilerine kayıtsız şartsız tabi olmalarını ve emirlerini yerine getirmelerini istemişlerdir ki, buna kulluk sistemi denilmektedir. Vezirler birçok kimsenin gözünün olduğu bu yüksek makamdan ayrılmamak için zaman zaman entrikalara da başvurmuşlardır. Bu bağlamda mezhep farklılıkları bilinen Nizâmülmülk'ün Kündürî'nin katlinde, Tâcü'l-Mülk'ün de Nizâmülmülk'ün öldürülmesinde rol oynamaları şaşırtıcı değildir.⁵⁰

Kündürî'nin itikat açısından Mu'tezile, amelî yönden Hanefî olduğu ve çeşitli görevlere bu düşünceye sahip olanları getirdiği, dolayısıyla Eş'arîlere mihne uyguladığı belirtilir. Alpaslan zamanında vezirliğe getirilen Nizâmülmülk'ün ise Eş'arî mezhebini benimsediği, kurduğu ve kendi adını taşıyan Nizâmiye medreselerine bu zihniyete sahip müderrisleri tayin ederek bir önceki uygulamaya son verdiği ifade edilir.⁵¹ Bu iki örnek, Selçuklu vezirlerinin zihniyet yapısının ülkenin ilim muhitlerinde ne boyutta bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Her ne kadar mezhepler arasında bir çekişme, âlimler arasında sert tartışmalar olsa da, geniş Selçuklu coğrafyasında gelişen ilmî düşüncenin birçok mezhep mensubunun düşüncelerine mûsamaha ile yaklaşıldığının da bir işaretidir. Nizâmülmülk'ün Hanbelîlerle Eş'arîler arasındaki münakaşaları bitirmeye çalışması bu bağlamda değerlendirilmelidir. Nitekim Nizâmülmülk, Hanbelîlerle Eş'arîler arasındaki düşmanlığı gidermeye yönelik olarak yazdığı mektupta devletin olaylara bakışını şöyle özetler: *"Sultanın siyaseti ve adalet anlayışı, bizim bir mezhebe öbüründen daha yakın olmamamızı gerektirir. Bize yakışan, sünneti, fitne çıkarmaktan daha üstün tutmamızdır. Biz bu medreseyi (Nizâmiye) inşa ederken, sadece âlimleri ve nizâm-ı âlemi korumak düşüncesiyle yola çıktık, anlaşmazlık ve kavga çıksın diye değil. Her ne zaman işler bizim amacımız dışına çıkarsa bu kapıyı kapatmaktan başka çaremiz kalmaz. Bağdat'ın ve çevresinin kendisine mahsus örf ve âdetleri vardır. Bizim onların âdetlerini zorla değiştirecek niyetimiz yok. Çünkü buradaki halkın çoğunluğu İmam Ahmed b. Hanbelî'nin mezhebine bağlıdır. Onun imamlar arasındaki yeri ve sünnetteki değeri bilinmektedir."*⁵²

Selçuklularda devlet işlerinin istişare edilerek karar verildiği Büyük Divan'a hükümdar adına başkanlık eden vezir, devletin hiyerarşik yapısında Sultan ve hanedan üyelerinden sonra üçüncü sırada yer almaktadır. Selçuklu vezirleri büyük yetkilere sahip olmalarının yanında hükümdara karşı büyük sorumluluk taşımaktadırlar. Hükümdarlar vezirleri tayin ettikleri gibi azledabiliyor, gerektiğinde mahkemeye sevk edip onları idam ettirebiliyordu. Dolayısıyla vezirler sürekliliği hükümdarların murakabesi altında görev yapmışlardır.⁵³

⁵⁰ Taneri, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik*, ss. 93-96.

⁵¹ Peacock, A.C.S., *Selçuklu Devletinin Kuruluşu*, çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2016, s. 130-131.

⁵² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, XVI, 190-191. Bu olaya şu eserlerde de işaret edilmektedir: İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 413; Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Dergâh Yay. 3. bs. İstanbul, 1980, s. 316; Peacock, *Selçuklu Devletinin Kuruluşu*, s. 123.

⁵³ Taneri, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik*, s. 127.

Alpaslan ve Melikşah dönemlerinde görev yapan ve Selçuklu tarihinde en yetkili vezir olan Nizâmülmülk⁵⁴ *Siyâsetnâme* adlı eserinde vezirin vasıflarını sayarken, devlet yönetimindeki önemini ve sultanların başarılarının mimarı olduklarını çeşitli devirlerde vezirlik yapanlardan örnek vererek vurgular. İyi, ahlâklı ve bilgili bir vezirin idaresinde ülkenin mamur hale geleceğini, halkın rahat ve huzurlu, hükümdarın ise gönlünün ferah olacağını belirtir. Vezir liyakatsiz ve hafif meşreb olduğunda ülkenin işlerinin bozulacağını ve telafisi mümkün olmayan kargaşalıkların çıkacağını ifade eder.⁵⁵

Vezir, devletlerarası ilişkileri, hazinenin gelir ve giderini düzenlemek, israfı engel olmak, vergi miktarlarını belirlemek, sarayın ve ordunun harcamalarını kontrol etmek ve görevlilerin maaşını tespit etmekle görevlidir. Bunlara ilave olarak imar faaliyetlerinde bulunmak, kazanılan zaferleri fetihnamelerle halife ve komşu hükümdarlara bildirmek ve bazen elçilik yapmak da vezirin asli görevleri arasında yer alır. Selçuklularda vezirlik nişanları vezâret hil'ati, mühür, altın divit takımı, mesned-i vezâret, nevbet, çadır, minder ve kılıç olarak sıralanabilir. Selçuklularda birçok lakap kullanan vezirlere sultan tarafından verilen kılıç, askerî yetkilerinin sembolüdür. Çünkü vezirler bazen hükümdarla birlikte savaşa katılmakta, bazen orduya kumanda ederek askerî harekâtı sevk ve idare etmektedirler.⁵⁶

Büyük Selçuklu Devleti'nin teşkilât yapısını örnek alan Harizmşahlar, veziri hükümdarın mutlak vekili olarak merkezi idarenin başına yerleştirmişlerdir. Devletin bütün kurumlarının başındaki kişiler vezire bağlıdır. İlhanlılar da merkezi idare sisteminin başına geniş yetkilerle donattıkları vezirlik makamını yerleştirmişlerdir.

4. Anadolu Selçuklu Devleti'nde Vezirlik

Anadolu Selçukluları, vezirlik kurumunu daha önceki devletlerdeki uygulamaları örnek alarak oluşturmuşlardır. Süleyman Şah'tan itibaren vezirlik teşkilatını başlatan Anadolu Selçukluları, hakana karşı sorumlu olan vezire yasama, yürütme, hukuk, maliye ve askerî alanlarda geniş yetkiler vermişlerdir. İran asıllı ve kalem ehlienden olan vezir, merkez teşkilâtının idarecisidir. Vezirin geliri, maaş, kendisine temlik edilen arazi ve ikta geliri ile savaş ganimetleridir.⁵⁷ Tıpkı Büyük Selçuklular'da olduğu gibi hükümdar adına Divana başkanlık eden vezir, devletin maliyesini düzenlemiş, imar faaliyetlerinde bulunmuş, hükümdar adına ferman çıkarmış, yabancı devletlerin elçileriyle görüşmüş ve suçluları yargılamıştır. Sultanların otoritesi zayıfladığında yönetimde daha da güç kazanan vezirler bazen devletin çöküşünü önlemişler, bazen çöküşü hızlandırmışlardır. Nitekim II. Kılıçarslan'ın veziri İhtiyâruddîn Hasan, Eyyübîler ile çıkmak üzere olan savaşa engel olmuş, Mühezzibüddin Ali, Köseadağ Savaşı'ndan sonra

⁵⁴ Köymen, Mehmet Altay, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk ve Tarihî Rolü", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara, 2002, V, 265-270.

⁵⁵ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, s. 20.

⁵⁶ Taneri, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik*, ss. 124-127.

⁵⁷ Turan, Refik, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması (Vezir ve Divan)*, Millî Eğitim Bakanlığı Yay. İstanbul, 1995, s. 37 vd.

İlhanlılar'la bir anlaşma yaparak devletin çöküşünü önlemiştir. Bunlara karşılık Fahreddin Kazvîni ise icraatıyla çöküşü hızlandırmıştır.⁵⁸

Anadolu Selçukluları, İlhanlıların gölgesinde kaldıkları için vezir tayininde, Sultanların yanı sıra, Celâleddin Karatay ve Pervane Muînüddin Süleyman gibi devlet kadroları üzerinde nüfûz sahibi olan şahsiyetler ile İlhanlı Devleti'nin yetkisi ve etkisi büyüktür. Özellikle 687/1285'ten sonra gücü elinde bulunduran İlhanlılar, vezir tayininde tek otorite olmuşlar ve bu vezirin yanına aynı yetkilere sahip İlhanlı Devleti'ni temsil eden bir şahsı da vezir unvanıyla görevlendirmişlerdir. Vezir olacak kişide aranan temel iki şart liyâkat ve sadâkattir. Ancak bazen siyasî gücü ve ihtirası olan şahısların da çeşitli entrikalarla vezirliğe yükseldikleri tarihi kayıtlarda yer almaktadır.⁵⁹

Anadolu Selçuklu vezirleri, hükümdarın vekili sıfatıyla idarî, siyasî, askerî, icrâî ve kazâî alanlarda tam yetki ile donatılmışlardır. Devlet teşkilâtının en üstün makamında yer alan vezirler, kendilerini bu makama getiren güçlere bağlı olduklarından onlara karşı sorumludurlar. Toplumun huzur ve refahı halkın ve devletin işlerini kanunlar çerçevesinde idare eden bilgili, akıllı ve becerikli vezirlere bağlıdır. Vezirin hükümdar adına ferman çıkarması teşriî/yasama yetkileri içerisinde. Bazen hükümdardan aldığı bir emir doğrultusunda ferman çıkarılması da bu kısma girer. Devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı Büyük Divan'a başkanlık yapmak, memurları tayin edip görevden almak, devlet dairelerini denetlemek vezirin icrâî/yürütmeye yönelik yetkisi içindedir.⁶⁰

Abbâsîler devrinde özerk bir yapıya sahip olan Sâmanoğulları ile daha sonraki süreçte Karahanlılar ve Gazneliler dönemlerinde vezirlik önceki dönemin etkisini taşır. Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçukluları da İran asıllı kişileri vezir tayin ederek bu geleneği sürdürmüşlerdir.

Sonuç

Hz. Muhammed (sas) devrinden itibaren Abbâsîlerin iktidara gelmesine kadar olan süreçte vezirlik bir kurum olarak görülmez. Bu dönemde bilgisine güvenilen kişilerle istişare edilerek işlerin yürütüldüğü bilinmektedir. Abbasîlerin İranlılardan etkilenecek oluşturdukları vezirlik kurumu Hârûn Reşîd döneminde nüfûz itibarıyla zirveye çıkmıştır. Ancak Bermekî ailesinin nüfûzunun aşırı derecede artması ve halk arasında yayılan olumsuz söylentiler sebebiyle Hârûn Reşîd, Bermekî ailesini devlet yönetiminden uzaklaştırıp vezirlik makamına Arap asıllı Fazl b. Rebi'yi tayin ederek tüm yetkileri Arap asıllı idarecilere vermiştir. Abbâsîlerin Sâsânîlerden aldıkları bir kurum olan vezirlik, Osmanlılara kadar olan süreçte Müslüman Türk devletleri tarafından da benimsenmiştir. Büyük Selçuklu Devletinde vezirlik kurumu açısından özellikle Kündürî ve Nizâmül-mülk isimleri öne çıkmıştır. Devletin işlerini hükümdar adına idare eden bu vezirlere büyük yetkiler ve aynı oranda sorumluluklar verilmiştir. Yusuf Has Hâcib

⁵⁸ Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, s. 51-52; Özeydin, Abdülkerim, "Vezir, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, I 2013, XXXIII, s. 85-86.

⁵⁹ Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, ss. 45-48.

⁶⁰ Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, ss. 50-55.

ünlü eseri *Kutadgu Bilig*'de hükümdarın eli olarak tanımladığı vezirin akıllı, zekî, dürüst, gözü tok, dindar, alçakgönüllü, vefalı, edebli, güvenilir, becerikli, bilgili, hesap bilir, adaletli, asaletli ve heybetli olması gerektiğini belirtmiştir. Alpaslan ve Melikşah dönemlerinin en yetkili veziri Nizâmülmülk de *Siyâsetnâme* adlı eserinde vezirin vasıflarını sayarken, vezir iyi ve becerikli olursa ülkenin, halkın ve hükümdarın huzurlu olacağını, vezir liyakatsiz olursa huzurun bozulup kargaşalığın çıkacağını ifade etmiştir. Vezirlik çoğunlukla tıpkı saltanatta olduğu gibi babadan oğula geçmiştir. Bunun en çarpıcı örnekleri Abbâsîler'de Bermekîler, Selçuklular'da ise Nüzâmülmülk'ün ailesidir.

Kaynaklar

- » Alican, Mustafa, "Selçukluların Erken Döneminde Vezirlik Kurumu", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı; 16, Nisan, 2004, ss. 1-16.
- » Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslam Tarihi*, Ensar Neşriyat Yay. İstanbul, 2011. IV.
- » Atçeken, Zeki-Bedirhan, Yaşar, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*, 2. bs. Eğitim Yay. Konya, 2012.
- » Ayaz, Fatih Yahya, "Vezir", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2013, XXXIII, 79-82.
- » Aykon, Necatî, *Bermekîler ve Abbâsî Tarihindeki Yeri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 1999.
- » Barthold, W., "Bermekîler", *İslâm Ansiklopedisi, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979*, II, 560-563.
- » Câhız, Ebu Osman Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, thk. Abdüsselam Muhammed Hârûn, Mektebetü'l-Hancı, 7. bs. Kahire, 1998.
- » Fârâbî, *İdeal Devlet*, çeviren: Ahmet Arslan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2017.
- » Halîfe bin Hayyat, *Tarih-ü Halîfe ibn Hayyât*, Dâru'l-Hikmeti'l-İlmiyye, 1. bs. Beyrut, 1995.
- » Hañçabay, Halil İbrahim, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik*, Klasik Yay. 1. bs. İstanbul, 2017.
- » Hitti, Philip K., *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yay. İstanbul, 1980.
- » İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.
- » İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. bs. Beyrut, 1407/1987.
- » İbn Haldun, *Mukaddime*, tahkik: Halil Şehâde-Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2001.
- » İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâ'z-Zaman*, thk. İhsan Abbas, Beyrut, 1968.
- » İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Maârif, Kahire ty.
- » Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 1997.
- » Koca, Salim, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara, 2002, V, 147-162.
- » _____, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilâtı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara, 2002, II, 823-844.
- » Köprülü, M. Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ötügen Yay. İstanbul, 1981.
- » Köymen, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yay. İstanbul, 1976.
- » _____, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk ve Tarihî Rolü", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara, 2002, V, 265-270.
- » Kurat, Akdes Nimet, "Göktürk Kağanlığı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara, 2002, II, 49-78.
- » Kurtubî, Arîb b. Sa'd, *Silatü Tarihi't-Taberî*, (Taberî Tarihinin VIII. cildinin sonunda verilmiştir.) Beyrut, 1989.
- » Mâverdî, *Ahkâmu's-Sultâniyye*, thk. Ahmed Mübarek el Bağdâvî, Dâru İbn Kuteybe, Küveyt, 1989.
- » Mesûdî, *Mürücu'z-Zehab*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Dâru'r-Recâ, Mısır ts.
- » Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban, İnsan Yay. İstanbul, 2000.
- » Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, haz. Mehmet Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu Yay. 3. bs. Ankara 2016.
- » Nuhoğlu, Güller, "Gaznelilerde Devlet Teşkilâtı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara, 2002, V, 286-308.
- » Ögel, Bahaeddin, "Devlet Meclisi ve Kurultay", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara, 2002, II,

- 874-887.
- » Özyayın, Abdülkerim, "Vezir", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2013, XXXIII, s. 82-83.
 - » Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Millî Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları Yay. Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983, I-III.
 - » Peacock, A.C.S., *Selçuklu Devletinin Kuruluşu*, çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2016.
 - » Taberî, *Tarihü'r-Rusûl ve'l- Mülûk (Tarihü't-Taberî)*, thk. M. Ebu'l-Fazl İbrahim, 2. bs. Kahire, 1967, VII, 458-472, VIII, 136-300.
 - » Taneri, Aydın, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt: V, sayı: 8, Ankara 1967, ss. 80-127.
 - » T.H., "Vezir", *İslâm Ansiklopedisi*, Millî Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul, 1986, XIII, 309-314.
 - » Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Dergâh Yay. 3. bs. İstanbul, 1980.
 - » Turan, Refik, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması (Vezir ve Divan)*, Millî Eğitim Bakanlığı Yay. İstanbul 1995.
 - » _____, "Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara, 2002, VII, 151-168.
 - » Yıldız, Hakkı Dursun, "Bermekîler" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, V, 519-520.
 - » Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, çev. Aşegül Çakan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. 3. bs. İstanbul, 2017.
 - » Zettersteen, K. V. "Ebû Seleme", *İslâm Ansiklopedisi*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1987, IV, 49.
 - » Zeydan, Corci, *Târihu't-Temeddüni'l-İslâm*, Dâru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, ty..